Таня Лалева (София, България)

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ОТНОСИТЕЛНАТА ХРОНОЛОГИЯ НА ТРЕТАТА ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ

Трета палатализация се нарича смекчителният процес, при който задноезичните съгласни к, г и х се променят в ц, ҙ (з) и с под влияние на предходните меки гласни ь, н, ѧ и ѯ̓. Тъй като за разлика от другите две палатализации третата палатализация е прогресивна, получените от действието ѝ меки съгласни са почти без изключения в края на лексикалната основа. Това положение на съгласните е предпоставка процесът да не бъде чисто фонетично явление, а да засегне морфологията на имената и на глаголите.

След третата палатализация в края на словообразователната основа на някои съществителни имена от о- и ā-склонение са се получили качествено нови меки съгласни. Те не са били присъщи на твърдите основи, напротив, били са характерни за jo- и jā- основите, които след промяната на консонантите под въздействието на j са имали задължително палатална съгласна пред тематичната гласна. Тоест имената с новополучените по фонетичен път съгласни ц и ҙ (с в тази морфологична категория липсва) са нарушили единството на старото твърдо о- и ā-склонение. В резултат е настъпило прегрупиране. Имената от о- и ā-основи, които са променили качеството на консонанта, намиращ се непосредствено пред тематичната гласна, са преминали към склонението, характеризиращо се със смекчена съгласна пред тематичния показател, към jo- и jā-склонение. Изключението в зв. пад. ед. ч. м. р. (старьче, кънаже) е привидно. Старото окончание на този падеж е било -е за о-основи и -је за jo-основи. В старобългарските паметници с окончание -е са прилагателните имена и от твърдото, и от мекото склонение (слѣпе) боуіе). Следователно форми като отьче напълно са се съгласували със старите форми за звателен падеж на имената от jo-основи. Замяната на окончанието -је с -ю (от й-основи) при имената от jo-основи е засегнала частично имената с III палатализация. Интересно е, че в старобългарските паметници с окончание -оу се среща само германската заемка кънаѕь (кънаѕоу и кънаже), докато изконните славянски думи са винаги с окончание -е. Възможно е заемката кънаѕь да е от по-късен период, когато в славянското jo-склонение вече е господствувало звателно окончание -ю[1].

[1] За хронологията на германските заемки кънаѕь, пѣнаѕь и винаѕь вж. R. Ekblom. Scando-Slavica. T. III, 1957, p. 176; G. Shevelov. A prehistory of slavic. Columbia, 1965, 349—350.

Прави впечатление, че употребата на графемите ѧ или ꙗ, ѣ, ѫ или ѭ и ѹ или ю след ц и ѣ, з е изравнено (в различните паметници по различен начин) с употребата им след ш, ж, ч, щ и жд. В повечето глаголически паметници след тези съгласни се пише ѧ и само като изключение ѣ. В Киевските листи пък след ж, ч, ш, щ, жд, ц и ѣ обикновено се пише ѣ, но има и форми с ѧ (папежа, сѹдьца); както се вижда, и в този ранен паметник ц и ж са съгласни, след които равностойно се пишат ѧ и ѣ. Отношението между ж и ѭ в разглежданата позиция е почти същото. Обикновено се пише ж и като изключение ѭ. Само Син. тр. се отличава с господствуваща ѭ след меки съгласни (ꙗѣꙗѭ, нашѭ). Във всички паметници формите с ю са много чести. След шушкавите съгласни йотацията е етимологично обусловена, след ц и ѣ обаче не може да става въпрос за същинска йотация. При появата си ц и ѣ са били равностойни или почти равностойни по мекост на ш, ж, ч, щ и жд, което е станало причина както за смяна на склонението, така и по-късно за еднаква графика на следващата ги гласна.

Единствен остатък от старото твърдо ā-склонение при съществителните с трета палатализация е рано адвербиализираната и затова непроменена форма льзѣ, нельзѣ[2].

Значението на предходната съгласна за характера на парадигмата личи и от по-късния развой на разглежданите съществителни. Формите в творителен падеж мн. число стѫпцы и във винителен падеж мн. число пѣнѧзы — от Мар. ев., формата за род. п. ед. ч. ѧзы от Син. тр. и честите подобни форми от среднобългарските паметници показват, че след затвърдяването на ц и з < ѣ имената са показвали тенденция към нова смяна на основата но този път на меката основа с твърдата. Същата тенденция през среднобългарския период се наблюдава и при съществителни имена със затвърдяла крайна шушкава съгласна. Форми като дъждꙑ, мѫжомъ и др. под. са доста чести в среднобългарските текстове[3].

При глаголите третата палатализация се среща в инфинитиви на III спрежение от подклас -ѧтн / -ѥшн (лѫцѧтн / лѫчѥшн, двнѣѧтн / двнжѥшн, нарнцѧтн / нарнчѥшн). В този подклас ц и ѣ са единствените меки съгласни пред инфинитивната основна гласна. Трета палатализация се наблюдава и в производните несвършени глаголи от подкласа -ѧтн/-ꙗѥшн (растрьѣѧтн/ растрьѣꙗѥшн, нарнцѧтн / нарнцꙗѥшн и ст. руските по-зрьцѧтн / по-зрьцꙗѥшн, насмнсѧтн / насмнсꙗѥшн). Тук се срещат и глаголи с шушкави съгласни: 1. Отименни — вѣщѧтн / вѣщꙗѥшн, ветъшѧтн / ветъшꙗѥшн, обннщѧтн / обннщꙗѥшн и др. 2. Голямо количество производни несвършени от глаголи от IV спрежение с гласна -н- в инфинитивната основа като ражданѧтн / раждꙗѥшн. Както и трябва да се очаква, и след шушкавите, и след новите меки съгласни, получени от действието на трета палатализация, се пише гласна ѧ.

Необходимо е да се спрем специално на проблема за палатализацията на х. Учени като Мейе, Вечерка и други приемат, че в праславянски *s

[2] Вж. С. Северьянов. Супрасльская рукопись. СПб., 1904, с. 170/22 и 370/16 и Клоцов сборник, л. 26/8.

[3] Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978, с. 165.

след *ĭ, *ŭ, r и *к минава в š, подобно на индоиранските и балтийските езици, а не в h, а h се явява като алтернант на š в реда противопоставяния к:č, g:dž, h:š, получен в резултат на I палатализация[4]. Като изхождат от това твърдение и от предпоставката, че трета палатализация при х не се осъществява, някои съвременни учени изместват относителната хронология на процеса преди първата палатализация, т. е. във време, когато задноезичните съгласни са само к и г[5]. При подобни заключения трябва да се има предвид, че съгласната х в праславянски е позиционно ограничена. Явява се в заемки и много по-често като резултат от развоя на *s след *ĭ, *ŭ, *r, *к или стар ларингал[6], и то само пред гласна. От тези позиции само след ĭ има условия за трета палатализация при положение, че следващата гласна не е мека (в този случай палатализацията е първа) или задна лабиална, която задържа процеса[7]. Съвсем ясно е, че много малко в езика са случаите, при които посочените условия са налице. При имената трета палатализация има в дрѣсьлъ с варианти дрѣсьлынын, дрѣсьлын, дрѣсьлъство, дрѣселъ, дрѣселиѥ, в отименния глагол дрѣселоватн, но дрѣхлъ в Супр. сб. е без палатализация, тъй като тук суфикс -л- е прибавен към основа дрѣх- без междинна гласна. При местоименията трета палатализация има във вьсь, а при глаголите в ст. руските форми посмнсатн сѧ, посмнсатн, насмнсатн сѧ, в отглаголното съществително посмнсанніе редом с посмѣхатн и навярно по аналогия с него и посмнхатн. Глаголът пьхатн е без палатализация, вероятно за да се избегне омонимията с пьсатн. За именните суфикси съгласна х не е характерна. Следователно липсата на повече примери за трета палатализация на х е обусловена от позиционната ограниченост на тази съгласна в праславянски и не е необходимо да се търси много ранна хронология на процеса.

При така изложената постановка нито съществителните имена, нито глаголите могат да бъдат показателни за относителната хронология на третата палатализация. Отговор на въпроса за хронологията, както и на въпроса за характера на съгласната ś, получена от трета палатализация в предписмения и в старобългарския период от развоя на езика, може да се търси в склонението на местоимението вьсь. Трябва да се отбележи, че употребата на ѧ:ѣ и ѫ:ѭ след с във вьсь по паметниците на места се отклонява от употребата им след ц и ʒ, която се среща в именни и глаголни форми, изравнени морфологично с подобни форми с шушкави съгласни. Употребата на ѧ:ѣ и ѫ:ѭ след с в окончанията на вьсь обаче се доближава до употребата след л', н' и р'. Вьсь е единственото старобългарско обобщително местоимение и възможностите за развой по аналогия при него са съвсем ограничени. Освен това праславянските съгласни ц и ʒ са само

[4] Вж. А. Мейе. Общеславянский язык. М., 1950, с. 29; R. Večerka. K praslavanským palatalizacím velár. — Sborník prací filosofické fakulty Brněnské University. Brno, 1972, p. 53, 60.

[5] Вж. Б. Велчева. Праславянски и старобългарски фонологически изменения. С., 1980, 27—28; V. Machek. Zur Erklärung der sog. Baudouinischen Palatalisierung im Slavischen und im Baltischen. — Cercetari de Lingvistică, III, Supplement, 1958, 327—335; Г. Лант. Праславянская прогрессивная палатализация. — Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik. Ljubljana, 1977, 170—171.

[6] За промяната на *s след ларингал вж. И. Добрев. Старобългарска граматика. Теория на основите. С., 1982, с. 39.

[7] Вж. А. Селищев. Старославянский язык. Ч. I. М., 1951, с. 207; Н. Ван-Вейк. История старославянского языка. М., 1957, с. 102.

резултат от палатализации и независимо дали са твърди или меки, като съскави африкати те не съвпадат с нито една съгласна от фонетичната система, докато ⷪ, получена от трета палатализация, при затвърдяването си се изравнява със ⷪ от ие. *s и *к'. ⷪ, появила се като резултат от трета палатализация, е била много мека съгласна. Тя е действувала на следходните гласни, като е предизвиквала прегласни процеси — ѻ > ѥ, ъ > ь, ѧ > ѣ. По старобългарските паметници с единични изключения се явява вьсь, винаги вьсего, вьсемоу и т. н. В ж. род ед. число им. падеж и ср. род мн. число им. и вин. падеж предното произношение на ѧ се отбелязва в глаголическите паметници с ѣ, но има и форми с ѧ, които могат да се тълкуват като свидетелство за настъпващо затвърдяване на съгласната, вече налице в Сав. книга и Супр. сборник, където формите винаги са вьсѧ. Във формите вьсѣкъ и вьсѣчьскъ без изключение се среща ѣ във всички старобългарски паметници освен Сав. книга.

Формите с ѣ в косвените падежи на мн. ч. и в тв. п. ед. ч. м. и ср. р. могат да бъдат обяснени само като получени след монофтонгизацията на дифтонг *oi̯ и предизвиканата от това втора палатализация, тъй като в противен случай палаталното с би предизвикало закономерен преглас на *oi̯ в *ei̯. Следователно относителната хронология на третата палатализация трябва да се постави след монофтонгизацията на низходящите дифтонги с втора част i̯ и след втората палатализация.

Нужно е да бъде обърнато специално внимание на формата вьсѧ за ж. р. мн. ч. им. и вин. п. и м. р. мн. ч. вин. п. След монофтонгизацията на *oi̯ и последвалата втора палатализация местоимението *vьhъ продължава да се характеризира с окончания изцяло по твърдото местоименно склонение. Затова нямаме причина да предполагаме, че формата вьсѧ е получена по аналогия с мекото местоименно склонение преди действието на третата палатализация, а след нейното действие могат да се очакват два начина за появата ѝ — фонетичен и по аналогия. Тъй като всички останали падежни форми на местоимението се извеждат фонетично, логично е да разгледаме първо тази възможност. Като излезем от форма *vьhans, вероятно вече *vьhuns и предположим трета палатализация преди окончателното отпадане на назалния елемент от окончанието, получената от действието ѝ мека съгласна ще прегласи и тук, както и във всички останали падежни форми следващата я гласна, която ще премине към предните гласни и в краесловие пред -ns закономерно ще даде ѧ. Безизключителната употреба на вьсѧ говори именно за фонетичен произход на окончанието. Като косвено доказателство за неговата старинност може да служи и формата тѧ от местоимението тъ, получена по аналогия с вьсѧ на базата на единство в окончанията за мн. ч. с ѣ и срещаща се в някои от най-ранните старобългарски паметници[8].

От изложеното тук следва, че разглежданият палатализационен процес се е извършил след монофтонгизацията на низходящите дифтонги *oi и *ai и последвалата я втора палатализация и преди окончателното отпадане на назала от окончание -ns и монофтонгизацията на низходящите дифтонгични съчетания на назал в краесловие пред s.

---

[8] Вж. И. Добрев. Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин-Кирил за преводаческото изкуство? — Старобългарска литература, 1981, кн. 9, с. 28.